

ББК Ш 12=411.4*22
УДК 811.161.2'367.4

МІНІМАЛЬНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ УМОВИ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

У статті проведено системне дослідження семантичних варіантів адвербіальних синтаксем умови сучасної української літературної мови на матеріалі різностильових текстів, співвідношення їх з підрядними умовними частинами. Описано прийменникові відмінки, дієприслівники як морфологічні засоби вираження категорії умови в неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, вторинний предикат, адвербіальна синтаксема, синтаксема умови, прийменник, відмінок, дієприслівник.

До найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії належить виділення і функціональний аналіз семантичних категорій речення, які знаходять свій вияв у мінімальних семантико-синтаксичних одиницях – синтаксемах. Адвербіальна семантика як одна з найбільш поширених в реченнєвій структурі представлена в мові сукупністю мінімальних одиниць, серед яких особлива роль відведена умовним синтаксемам, виділюваних на основі відповідних змістових відношень з предикативним ядром речення. Для синтаксеми у функції умови характерні похідність від відповідної підрядної частини умови складного речення, специфіка значеннєвих відтінків, розгалужена система засобів вираження, детермінантна формально-синтаксична позиція в структурі простого ускладненого речення. Вона разом із предикатом і субстанційними компонентами формує значну кількість семантично неелементарних речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми мінімальної семантико-синтаксичної одиниці у функції умови досліджували І. Р. Вихованець [Вихованець 1992], К. Г. Городенська [Городенська 1991], А. П. Загнітко [Загнітко 2001], О. В. Кульбабська [Кульбабська 2011], функціонально-когнітивний аспект категорії умови – А. О. Малявін [Малявін 2008], М. В. Мірченко [2004] та ін. Проте синтаксеми умови не отримали вичерпного висвітлення у семантико-синтаксичному й формально-граматичному аспектах. **Метою** пропонованої статті є системний аналіз адвербіальних синтаксем умови в сучасній українській мові. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) детальний опис семантичних відтінків умовної синтаксеми, її дериваційних особливостей; 2) аналіз прийменниково-відмінкових та інших засобів вираження семантики умови в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; 3) з'ясування впливу морфолого-синтаксичних і морфологічних варіантів на семантичну диференціацію умовної синтаксеми та її лексичне наповнення; 4) визначення ролі прийменників у семантичній варіантності категорії умови. Дослідження побудовано на реченнєвих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

У типових випадках адвербіальна синтаксема як вторинна предикатна одиниця складається з двох частин: трансформованого у морфологічний іменник вихідного предикатного слова із семантикою дії, процесу, стану та аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями. Поява відпредикатного іменника зумовлена згортанням предиката підрядної частини. Трансформація тут спрямована на предикат елементарного простого речення, який із присудкової (центральної) позиції переходить у периферійну синтаксичну позицію і при цьому, як правило, втрачає свої залежні члени. Підрядні сполучники, що вказують на семантико-

синтаксичні відношення підрядної частини до головної, замінюються прийменниками. Прийменник переводить віддієслівний або відприкметниковий іменник у прислівниковому (адвербіальну) позицію, перетворюючи його в аналітичний прислівник і виражаючи функцію другорядного члена речення (детермінантного і рідше – прислівного) та функцію адвербіальної синтаксеми [Городенська 1991: 18].

У зв'язку з тим, що при функціонуванні прийменників у семантично складних конструкціях одне з елементарних простих речень обов'язково згортається, тобто перетворюється на адвербіалізований субстантивний компонент, прийменники можна назвати аналітичними синтаксичними морфемами другого рангу порівняно із сполучниками як аналітичними синтаксичними морфемами першого рангу. Концепцію морфемної природи прийменника теоретично обґрунтував Є. Курилович [Курилович 1962: 66], поглибив, розбудував і послідовно застосував на матеріалі прийменникової системи української літературної мови І. Р. Вихованець, надавши йому статусу аналітичної синтаксичної морфемі [Вихованець 1980: 24]. За умови поєднання з відпредикатними іменниками прийменники виражають здебільшого темпоральні, причинові, умовні, цільові, допустові семантико-синтаксичні відношення, на основі яких виділяють такі типи вторинних адвербіальних синтаксем: темпоральні, причинові, умовні, цільові, допустові. Основними засобами їх вираження виступають прийменниково-відмінкові форми іменників. Морфологічними варіантами адвербіальних синтаксем також можуть бути безприйменникові відмінки, прислівники, дієприслівники та інфінітиви. Диференційними ознаками семантики умови, – на думку І. Р. Вихованця, – виступають передумання в плані часової перспективи, гіпотетична і реальна модальність (можливість), характер явища, що породжує наслідок [Вихованець 1993: 275]. Умовні синтаксеми як різновиди вторинних предикатів є виразниками реальної чи ірреальної умови, за якої відбуваються або могли б відбутися події, явища. Формування структури простого ускладненого речення з умовними синтаксемами здебільшого відбувається шляхом поєднання логічних прийменників з відпредикатними дериватами-іменниками, тобто транспонованими у структуру простого ускладненого речення семантичними предикатами, пор.: *Цілком імовірно, що, знаючи нерішучість Зигмунта Августа, могла Роксолана звеліти Гасанові **в разі невдачі** у короля кинутися до молодого й забіяцького московського царя Івана Васильовича (П. Загребельний); – **У разі тривоги** треба напасти на вартового, кляп у рот, зв'язати (О. Іваненко); – **Вам у Рогач потрібно, щоб зняти в лікарні синяки на випадок суду**, – сказав Яцина (Р. Федорів); ...вода була приготована **на випадок пожежі** (О. Гончар); **За умови належного фінансування будівництва НСК "Олімпійський" буде завершено до кінця 2010-го року** (З газети). Синтаксеми умови утворилися з віддієслівних чи відприкметникових субстантивів, що представляють згорнуті предикати підрядних умовних частини складнопідрядного речення, і прийменників *у разі, на випадок, за умови*, що замінили сполучник *якщо... то* з функцією виразника умовних семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами: **На випадок його смерті** вона не повинна виходити заміж, а то позбавляється спадщини (В. Винниченко) ← **Якщо він помре**, вона не повинна виходити заміж, а то позбавляється спадщини; **На випадок загибелі сержанта** приймаю командування (О. Довженко) ← **Якщо загине сержант**, то я приймаю командування; **Кадафі готовий піти за умови гарантування безпеки його сім'ї** (З газети) ← **Кадафі готовий піти, якщо гарантуватимуть безпеку його сім'ї**.*

Якщо розглядати всі засоби вираження умовних семантико-синтаксичних відношень у реченні, то їх ядром є не прийменники, а сполучники, які досить диференційовано вказують на реальну та гіпотетичну умову. Прийменники не настільки чітко передають значення умови: прийменник *за умови* – найбільш яскраво, прийменники *на випадок, у разі* – менш виразно, а непохідні прийменники *при, за, без* – лише у відповідних контекстах, пор.: ДК „Газ України” виділяє підприємствам комунальної теплоенергетики (ТКЕ) планові обсяги природного газу на квітень **за умови стовідсоткової оплати** (З газети); – **Я міг би, в разі потреби**, звичайно, прислати до вас свого Бориса? (П. Загребельний); **Він просить у них ілюмінації, парадів і, в**

разі необхідності, – хліба (О. Іваненко); *Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу», зробити «Гулливерову подорож» настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле* (М. Хвильовий); *Нереїди при сонячній сході Промінь ранній таночком стривають...*(Леся Українка); *–Гвинтівки приготували, але без наказу голови не стріляти* (М. Хвильовий). У зв'язку з цим можна стверджувати, що вихідними конструкціями для простого ускладненого речення з детермінантами умови є складнопідрядні речення з підрядними умовними частинами. Це ще раз підтверджує теоретичні положення І. Р. Вихованця [Вихованець 1993: 165 – 168], К. Г. Городенської [Городенська 1991: 145 – 151] та ін., що у дериваційній реченнєвій парадигмі вихідну одиницю становить розгорнута конструкція, а похідну – згорнута, сконденсована.

Дериваційне перетворення підрядних умовних частин в умовні синтаксеми здійснюється вибірково, обмежено, що зумовлено насамперед книжним характером прийменників у *разі, на випадок, за умови*, які через свого стильову несумісність не можуть заступити такі підрядні умовні сполучники, як *якби, коли б* та ін. „Цей дериваційний процес, – як слушно зауважує К. Г. Городенська, – залежить також від характеру семантики предиката підрядної умовної частини, зокрема від її здатності до перекатегоризації, тобто можливості вираження значень дієслів віддієслівними іменниками” [Городенська 1991: 135]. Порівняймо складнопідрядні речення з підрядними умовними частинами: *Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти* (Д. Павличко); *Коли б мене забили, ти б став володарем моїх багатств* (А. Шиян), на основі яких не можуть бути утворені прості ускладнені речення з умовною синтаксемою через стильову різноплановість підрядних умовних сполучників і прийменників, а також через неможливість виразити значення дієслівних предикатів підрядної частини синтаксичними дериватами.

Мінімальна семантико-синтаксична одиниця у функції умови характеризується невеликою кількістю семантичних, морфологічних і позиційних варіантів. Умовна синтаксема охоплює лише два семантичні різновиди: реальної модальності і гіпотетичної (ірреальної) модальності, для розрізнення яких нерідко необхідно додаткові засоби вираження (дієслівні форми, модальні та лексичні елементи тощо).

У граматичній системі сучасної української літературної мови закріпилися спеціалізовані морфолого-синтаксичні варіанти умовних синтаксем *в разі + родовий відмінок, на випадок + родовий відмінок, за умови + родовий відмінок*. Напр.: – *Зробимо, як з ворогами, – в разі невиконання!* (В.Барка); *...як бути їм, російським офіцерам, у Польщі в разі повстання ...*(О.Іваненко); *У разі прийняття на військову службу між державою і громадянином укладається контракт („Правознавство”); На випадок дощу й для ночівлі на палубі низько опустив крила намет* (Р. Федорів); *...багато з його товаришів-офіцерів уже таємно носять при собі цивільний одяг на випадок оточення Будапешта* (О. Гончар); *Гарантійні зобов'язання не дійсні за умови використання обладнання неналежним чином* (З газети). Нерідко форму родового відмінка при похідному прийменнику за умови заміщає підрядна частина, напр.: *Так Янка отримала можливість стати згодом одною з імператриць за умови, що в Цареградї правитимуть три брати-василевси* (П. Загребельний). Пор: *Так Янка отримала можливість стати згодом одною з імператриць за умови правління в Цареградї трьох братів-василевсів*.

У конструкціях з вторинними предикатними синтаксемами умови, поряд із сформованою власною підсистемою форм, нерідко залучаються засоби, не спеціалізовані на вираженні умовних семантико-синтаксичних відношень, серед яких у сучасній українській мові виступають прийменниково-відмінкові морфолого-синтаксичні варіанти мовленнєвого різновиду. Типовим репрезентантом таких варіантів є сполука *при + місцевий відмінок*: – *Де ти її взяв? – скрикнув Василь. – При стеженні знайшов* (О. Довженко); *Звичайна інтерференція при збуренні когерентних хвиль* (Л. Костенко); – *Доїться [корівка], три стакани дає на день, але при добрій паші* (М. Вінграновський); *При спалаху блискавки помічає сліди босих ніг на ганку* (П. Воронько). У сучасних публіцистичних, наукових та ділових текстах надають перевагу вживанню прийменника *за*, пор.: *За відсутності*

щоденників і наявності дуже невеликої кількості листів В.Сосюра цінність такого автобіографічного матеріалу надзвичайно велика („Історія української літератури”). У відповідних контекстуальних умовах роль морфолого-синтаксичного варіанта мовленнєвого різновиду пов’язується з формою без + родовий відмінок. Напр.: *Петру ж все мало ... Ще, Мазепо! Все ще і ще... Прокляте «ще» Терзає серце без потреби, І серце, як вогонь, пече...* (В. Сосюра); *Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів* (М. Хвильовий); *Без знання ж народної мови письменником, яким я хочу стати, не станеш* (В. Сосюра); *Бо було ж нахабством з мого боку, так, без усякої психологічної підготовки, як говорили тоді заправські Дон-Жуани, так просто взяти й поцілувати* (В. Сосюра).

Для умовної синтаксеми, як і для складних речень з підрядними частинами умови, характерне ускладнення додатковими значеннєвими відтінками (часу, причини, допустовості). Наприклад, у прийменниково-відмінковій формі при + місцевий відмінок умовні семантико-синтаксичні відношення досить часто переплітаються з відношеннями темпоральними. Перевага значення часу або умови залежить у багатьох випадках від лексичного наповнення форми та від її синтаксичного оточення. Напр.: *І моря красу споглядали Не раз ми* (за якої умови? коли?) *при тихій годині* (Леся Українка); *Не турбуйся, стара учителька те добре тямить, що їй* (за якої умови? коли?) *при старощах підпорки треба* (Леся Українка); *Хата у серці світитися мусить, Погідною бути* (за якої умови? коли?) *при всякій погоді* (І. Драч); *Цей генерал може наступати* (за якої умови? коли?) *при всяких умовах* (І. Ле). Наявність у реченні дієслів перетворення і стану спричиняє модифікацію часових семантико-синтаксичних відношень у напрямку ускладнення їх відтінками причини, допустовості, пор.: *А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу* (М. Хвильовий) і *А йому наказали ще й хмизу не збирати, якщо не дозволяють; А йому наказали ще й хмизу не збирати, бо не дозволяють*. Або пор.: *Ми порішили без згоди Кривсуна забрати його сало* (В. Сосюра) і *Ми порішили, якщо й не погодиться Кривсун, забрати його сало; Ми порішили, хоч і не погодиться Кривсун, забрати його сало*. Відтінки умови, причини, допустовості тощо створюються контекстом, становлячи контекстуальні варіації основного для них значення, які не входять у граматичну систему мови. Відхід від відповідного основного значення може досягати високого ступеня, у результаті чого формуються значення, які не становлять системного явища поза мовленням у зв’язку з різними семантичними нашаруваннями і відсутністю протиставлень у мовній системі [Вихованець 1992: 154].

Морфологічним варіантом умовної синтаксеми може бути дієприслівник. На часове значення дієприслівників часто нашаровується значення умови, особливо за наявності присудків в умовному способі, тому нерідко вони виражають дифузну умовно-часову семантико-синтаксичну функцію. Про це свідчить співвідношення дієприслівників з підрядними частинами умови. Пор.: – *Вивчивши мову, ви станете українкою...* – *Мокій взяв Улю за руку* (М. Куліш) і *Якщо вивчите мову, станете українкою; Знаєш приказку: давши слово — держись!* (А. Головка) і *Якщо дав слово, то держись; На день причаювалась у ямці на полі чи під листям у лісі,— не нашттовхнувшись, не можна було знайти* (Ю. Яновський) і *...якщо не нашттовхнешся, то не знайдеш*. Як бачимо з наведених прикладів, дієприслівники з умовною функцією сформувалися на основі часових відношень, пор.: *Коли дав слово, держися; Коли не нашттовхнешся, не знайдеш*. Для увиразнення функції умови вони потребують додаткових засобів її вираження (лексичних, граматичних елементів, специфічного інтонаційного оформлення речення). Одиначні дієприслівники (а особливо – дієприслівникові звороти) набагато більшою мірою, ніж прийменниково-відмінкові форми, підтверджують, що дериваційною базою простих ускладнених речень з умовними синтаксемами є складнопідрядні речення з підрядними умовними частинами.

Лінгвістичний аналіз синтаксеми умови засвідчив своєрідність її семантики, розчленування на семантичні варіанти реальної та ірреальної умови, дериваційні відношення

з підрядними умовними частинами складного речення, ускладнення відтінками часу, причини або допустовості та різнотипність прийменниково-відмінкових засобів вираження в реченнєвій структурі.

Подальші наукові розвідки передбачають ґрунтовне вивчення позиційних (формально-синтаксичних і комунікативних) варіантів умовної синтаксеми, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

Література

- Вихованець 1980: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови [Текст] : [монографія] / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993.– 368 с.
- Городенська 1991: Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць [Текст] : [монографія] / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
- Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
- Кульбабська 2011: Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні [Текст] : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.
- Курилович 1962: Курилович Е. Очерки по лингвистике [Текст] : [сб. статей] / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
- Малявін 2008: Малявін А. О. Категорія умови: функціонально-когнітивний аспект [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. О. Малявін. – Донецьк, 2008. – 20 с.
- Мірченко 2004: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій [Текст]: [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

Межов Александр

Минимальная синтаксическая единица условия в структуре простого осложненного предложения

В статье проведено системное исследование семантических вариантов адвербиальных синтаксем условия современного украинского литературного языка на материале разностилевых текстов, соотношение их с подчинительными условными частями. Описаны предложные надежи, деепричастие как морфологические средства выражения категории условия в неэлементарных простых предложениях.

Ключевые слова: минимальная семантико-синтаксическая единица, вторичный предикат, адвербиальная синтаксема, синтаксема условия, предлог, надеж, деепричастие.

Mezhov Alexander

Minimal syntactic units terms in the structure of simple complicated sentence

In the article of semantic variants of adverbial syntaxems conditions on material of texts modern literary Ukrainian, correlation with subordinate clause of conditions is analysed. Prepositional cases, adverbial participle how morphological facilities of expression of category of conditions are in the simple sentences are described.

Key words: minimal semantic-syntactical units, the secondary predicate, adverbial syntaxema, syntaxema conditions, pretext, case, adverbial participle.